

ІСТОРІЯ СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ МІСТА ХЕРСОНА

Розглянуто основні етапи розвитку одного з найбільших і найстаріших храмів Південної України – Свято-Успенського собору міста Херсона. Проаналізовано вплив окремих політичних режимів на його становище під час їхнього правління. Зокрема висвітлено будівництво і розвиток собору в період Російської імперії, закриття та перетворення собору на спортивну залу в радянський період, а також відродження та відбудова його під час незалежної України.

Ключові слова: православна церква, політика, храм, релігійна громада, дзвони.

Рассмотрены основные этапы развития одного из самых больших и самых старых храмов Юга Украины – Свято-Успенского собора города Херсона. Проанализировано влияние отдельных политических режимов на его положение во время их правления. В частности освещено строительство и развитие собора в период Российской империи, закрытие и превращения собора в спортивный зал в советский период, а также возрождение и восстановление его во время независимой Украины.

Ключевые слова: православная церковь, политика, храм, религиозная община, колокола.

The article describes the main stages of the development of one of the biggest and most antique temples in the South of Ukraine, the Svyato-Uspensky Cathedral of Kherson, based on the sources of historical events. The influence of particular political regimes on its state during their governing is analyzed. Some attention is given to the process of building and its development during the period of Russian Empire, its closing and conversion into sports hale during the soviet period, and also its rebirth and restoration in the times of the Ukrainian independence.

Key words: Orthodoxy Church, policy, temple, religious community, bells.

Історія багатьох українських храмів є складною і трагічною, так само як історія українського народу. Саме тому в наші дні історія культових споруд України привертає значну увагу вітчизняних істориків і є достатньо актуальною в сучасній українській історичній науці. Не є виключенням храми південного міста Херсона, історії яких уже присвячено кілька ґрунтовних праць. Однак, незважаючи на зусилля як професійних істориків (С. Водотики, А. Макарської, В. Павленка, Є. Сінкевич, І. Сінкевич), так і краєзнавців-аматорів (С. Бахматової, Є. Горностаєва, А. Захарова, М. Любченка, П. Шиянової), історія багатьох із них залишається мало-відомою.

Такою ж є історія Свято-Успенського храму (Успіня Пресвятої Богородиці) – одного з найстаріших храмів Херсона, що є пам'яткою архітектури XVIII ст. і входить до комплексу охоронної зони історичної забудови міста. Саме тому метою даної роботи є дослідження історії цього собору від часу заснування до наших днів.

Розвиток храму був зумовлений впливом усіх історичних епох, в яких він існував. Тому в історичній періодизації цього собору можна виділити такі періоди: імперський, радянський та незалежної України.

Будівництво Свято-Успенського собору, так само як інших культових споруд Південної України, було зумовлене утвердженням православної віри на теренах Північного Причорномор'я після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Із заснуванням 9 вересня 1775 р. Слов'янської і Херсонської єпархії на території Новоросійської та Азовської губерній, Російська імперія поставила за мету заселити ці губернії та утвердити в них православну віру [1].

У рамках цієї політики відбулося закладення у 1778 р. портового міста Херсона. Населення його стрімко зростало, внаслідок чого постала потреба в будівництві на його території великих культових споруд. Тому в 1785 р. купці та міщани купецького передмістя звернулися до єпархіального керівництва

з проханням дозволити будівництво нової церкви на широкій Грецькій площі. Однак архієпископ Никифор, посилаючись на те, що в цій місцевості вже є грецька Софійська церква, не погоджувався на нове будівництво. Але зважаючи на настійливі прохання громадян, він дав своє благословення на будівництво кам'яної церкви на честь Успіня пресвятої Богородиці. Після завершення її будівництва в 1798 р. вона була освячена протоієреєм Саражиновичем.

У 1828 р., у зв'язку із закінченням переводу установ Херсонського адміралтейства в Миколаїв і зарахуванням Катерининського собору до військового відомства, Свято-Успенська церква отримала статус соборної церкви міста Херсона [2].

Церковна споруда була збудована з цегли в хрестово-купольному типі. Її довжина сягала 46 м, ширина – 31 м і висота – 40,5 м. Храм мав три престоли: головний престол – на честь Успіня Богоматері, правий – Св. Миколая Чудотворця, лівий – Св. Великомучениці Варвари. У 1833 р. дерев'яну дзвіницю було перебудовано в кам'яну, а вже в середині ХІХ ст. було проведено перші реставраційні роботи будівлі собору [3, арк. 17].

Храм був багато прикрашений усередині. Там знаходився грандіозний іконостас, ширина якого складала 30 м, центральна частина піднімалася уверх на 17 м. У ньому розміщалося 50 ікон. Однак лише одна з них – Пресвята Богородиця з Ісусом, що стояла на півмісяці, – дивом збереглася до наших днів [4].

Собор мав велику бібліотеку, зокрема, в ній зберігалися Біблії, повчання Василя Великого про Св. дух, Тлумачення Євангелія архімандрита Михаїла, Повчальні слова Євгенія митрополита Київського, Твори Інокентія архієпископа Херсонського в 10-ти томах та ін. [5].

При Свято-Успенському соборі в 1853 р. було засновано кафедру вікарних єпископів Херсонської єпархії, після цього в ньому херсонські архієпископи возносили молитви про місто і державу, в ній відбувалися урочисті молебні та паради з нагоди визначних подій у житті тогочасного суспільства [3, арк. 17].

Свято-Успенський собор став місцем, в якому знайшли своє відображення найважли-

віші події як місцевого, так і загальнодержавного значення ХІХ – початку ХХ ст. Храм перший прийняв місцеву святиню – Касперівську чудотворну ікону Богоматері з с. Касперівки (нині Кизомис), і з 1852 р. щороку, в день Вознесіння Господнього, в Херсоні відбувався хресний хід з цією іконою [6]. У якості прикладу можна навести інформацію херсонської газети «Юг» про те, як планували урочисто зустріти цю ікону в Херсоні в травні 1905 р.: *«Свята ікона о сьомій годині ранку, на кладовищенській площі, поблизу пам'ятника Говарду, буде зустріта духовенством, військовим та цивільним керівництвом, представниками міста, вихованцями місцевих навчальних закладів, військами та народом, там відбудеться молебен, а далі хресний хід пройде до [Успенського – авт.] собору»* [7].

Центральну роль собору в православному житті Херсона доводить також відвідування його імператорами Олександром II і Миколаєм II. У ньому відслужували панахиди та здійснювали урочисті літургії та молебні за здоров'я членів правлячої династії [8; 9].

Таким чином Свято-Успенський собор, збудований з ініціативу народу, отримав статус соборного храму міста Херсона і став центральною церковною спорудою в житті його православної громади під час його існування в імперський період.

Так званий радянський період у житті як Свято-Успенського собору, так і всієї православної церкви, розпочався з утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії та з прийняття нею відповідного атеїстичного законодавства.

Після Громадянської війни 1918-1920 рр. у Херсоні було встановлено нову владу, після чого створено Комісію з відокремлення церкви від держави при губернському відділі юстиції, на яку було покладено функцію втілення в життя радянського релігійного законодавства на Херсонщині.

Одним із основних завдань місцевих органів з відокремлення церкви від держави було реєстрація статутів та укладення договорів з релігійними громадами про передачу їм майна в орендне користування. Релігійну громаду Свято-Успенського собору теж не оминуло оформлення цих документів. В її статуті визначалися організаційні особливості

функціонування та мета діяльності, яка полягала в задоволенні релігійних потреб членів громади [10, арк. 9-10]. А для того, щоб укласти договір на користування майном, група віруючих, у складі не менше 20-ти осіб, подавала до місцевої Ліквідаційної комісії докладні відомості про майно церкви, котру бажала взяти в оренду разом із заявою про наміри це зробити [11, арк. 5].

Саме так зробили парафіяни Херсонського Свято-Успенського собору, повідомивши наступне: *«Бажаємо отримати у своє користування будівлю нашого парафіяльного храму, а також усе приналежне останньому майно як богослужбового характеру, так і інше, що підлягає за декретом передачі громаді. До цього додаємо, що приймаємо на себе відповідальність за збереження будівель та майна, того що є в наявності та увійшло до опису як народне надбання».*

Важливою умовою отримання релігійними громадами майна в користування було взяття зобов'язань не допускати: а) політичних зібрань ворожих радянській владі напрямів; б) роздавання та продаж книг, брошур, листівок та послань, спрямованих проти радянської влади або її представників; в) проголошення проповідей та промов, ворожих радянській владі; г) здійснення набатних тривог для скликання населення з метою підбурювання його проти радянської влади.

За укладеними документами у 1922 р. парафія Свято-Успенського собору отримала в користування: 197 дес. 500 кв. саж. землі (259 кв. саж. під церквою, 841 кв. саж. під церковною огорожею, 1 327 кв. саж. садибною, 196 дес. 500 кв. саж. плавневої землі під комишем), вісім будівель (п'ять будинків и три флігеля) та все богослужбове майно (олтарі Успіня Пресвятої Богородиці, Св. Миколая, Св. Великомучениці Варвари; три іконостаси, ікони, різницю, підсвічники, меблі та ін.).

Відзначимо, що наявність значної кількості будівель дозволила здавати деякі приміщення в оренду та отримувати за це прибуток. За оренду одного будинку отримували 2 046 руб., флігеля – 343 руб., бакалійної крамниці – 540 руб., а разом – 2 959 руб. на рік.

Крім того, на момент передачі собору громаді в касі храму готівкою було 1 233 810 руб. 06 коп., на поточному рахунку 183 058 руб. 86 коп. і капіталів у паперах,

анульованих урядом, 19 215 руб. Загальна сума капіталів, що належали банку складала 1 436 233 руб.

Наявність таких сум стала можливою завдяки прибутковості собору. Наприклад, на підставі прибутково-видаткових книг за 1920 р. загальна валова прибутковість склала 2 269 269 руб., а видатки за той же рік сягнули 1 244 327 руб. Таким чином прибуток собору за 1920 р. склав 1 024 942 руб. [11, арк. 5-8, 13-14, 33].

Унаслідок спустошливих років Громадянської війни та сильної посухи другої половини 1921 р. серед частини населення радянської країни розпочався голод. Уже до травня 1922 р. у 34 губерніях радянської держави голодувало щонайменше 20 млн. людей, біля мільйона померло, 2 млн. дітей стали сиротами [12]. В Україні станом на червень 1922 р. кількість голодуючих, за даними санітарно-епідеміологічної служби УСРР, перевищила 3,7 млн. осіб. В Херсоні ситуація була катастрофічною – тільки в березні-квітні 1922 р. від голоду померло 68,3 % мешканців міста [13]. Масштаби голоду стали реальною загрозою для виживання людей.

Усвідомлюючи жахливість ситуації, що склалася, радянська влада звернулася за допомогою до церкви, унаслідок чого під керівництвом патріарха Тихона було створено Всеросійський комітет допомоги голодуючим. Але невдовзі влада вирішила сама керувати збором ресурсів для голодуючих і замінила його на Центральну комісію допомоги голодуючим при ВЦВК. Одним із джерел рятування голодуючих повинні були стати церковні коштовності, вилучення яких не мало зашкодити богослужбовій діяльності.

Безпосереднє вилучення церковних цінностей у Херсоні розпочалося у двадцятих числах квітня 1922 р., а вже дев'ятого травня в газеті «Херсонский комунар» – органі Херсонського повітвиконкому, повітового комітету КПУ та повітпрофбюро, з'явилася інформація, що за несвоєчасне надання у Відділ управління описів церковного майна парафія Свято-Успенського собору оштрафована на 25 тис. руб. [14].

Після таких заходів до 23 травня 1922 р. з 33-х релігійних громад Херсона було вилучено 40 п. 10 ф. 22 зол. церковних цінностей. Зі

Свято-Успенського собору вилучили 7 п. 36 ф. 28 зол. коштовностей, які склали 18,35 % від загальної кількості конфіскованих «скарбів» [15, арк. 33-35]. Це означало, що Свято-Успенський собор навіть після спустошливих років Громадянської війни залишався найбагатшим храмом Херсона.

З усієї території Радянського союзу на 1 квітня 1923 р. було зібрано 26 п., 8 ф., 36 зол. золотом, 6 185 крб. золотими монетами, 24 565 п., 9 ф. сріблом, понад 229 п. срібними монетами тощо [15]. Однак лише частина цих коштів була направлена на безпосередню боротьбу з голодом.

Тим часом посилювався тиск на православну церкву взагалі та релігійну громаду Свято-Успенського собору зокрема, про що засвідчила реакція на так звані «перегини» у роботі Ліквідаційної комісії заява мешканців Херсона про порушення релігійного законодавства, що надійшла до місцевого окрвиконкому 28 січня 1925 р. У ній вони скаржилися на те, що окрвиконком вимагав переоформлення статутів та гальмував реєстрацію релігійних громад Свято-Успенського собору та Архієрейської церкви (закриття якої розпочав), забороняючи включати у списки громад жінок. Обурення викликало те, що Союз Народопробу оголосив: *«ті, що відвідують церкву, виключаються не тільки зі служби, але й з Союзу»* [17, арк. 6-12].

Враховуючи те, що в середині 1920-х років народне господарство Радянського Союзу перебувало в доіндустріальній стадії розвитку, XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію промисловості СРСР. Зважаючи на це, було видано постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 липня 1926 р. «Положення про комісію зі створення спеціального фонду фінансування металургії кольорових металів – Комкольорфонд», згідно з яким усе культове майно з міді, срібла, бронзи та інших кольорових (не коштовних) металів, як-то: дзвони, канделябри, чаші, підсвічники і т.п., що знаходилися в закритих молитовних будинках або тих, що будуть закриті, необхідно було здавати безкоштовно Комкольорфонду [18, арк. 52].

На практиці збір кольорового металу звівся до зняття дзвонів із храмів та супроводжувався посиленням антирелігійної політики, адже влада вважала, що звук дзвонів порушує права атеїстів.

Свято-Успенський собор здавна славився своїми дзвонами. Так найвеличнішим дзвоном Херсона в дореволюційну добу був найбільший дзвін Свято-Успенського собору, вага якого складала 6 224 кг [19]. За описом 1922 р. на дзвіниці собору знаходилося сім дзвонів, загальна вага яких складала 5 741 кг, найбільший важив 3 892 кг, а найменший 16 кг [11, арк. 28].

У Херсоні до кінця зими 1930 р. всі дзвони в кількості 28 207 кг було демонтовано. Їх звозили на базу Рудметалторгу, де розбивали кувалдами, а далі відправляли на переплавку до Одеси [20].

Однак активізація антицерковної політики на вилученні дзвонів не зупинилася і влада перейшла до розпуску релігійних громад і цілковитого закриття храмів. Така доля не оминула й Успенський собор. Вже наступного 1931 р. приміщення собору було віддано під Будинки фізкультури заводу ім. Петровського, який в майбутньому перейменували у Палац спорту «Петровець» [21].

Загалом в Україні з 1917 по 1936 рр. кількість реально діючих храмів зменшилася з 12 380 до 3 371, тобто зменшення сягнуло 73 % [22]. Очевидно, що такі результати стали свідченням певного спрощеного підходу органів з відокремлення церкви від держави до своєї роботи, унаслідок чого вони орієнтувалися на кількісне зменшення чисельності культових споруд, а не на проведення атеїстичної роботи в радянському суспільстві.

Через десятиліття під час німецько-фашистської окупації собор відновив свою діяльність. Після звільнення Херсона влітку 1944 р. уповноважений у справах руської православної церкви тов. Коровін в серпні 1944 р. зареєстрував громаду Свято-Успенського собору як діючу, а виконком Херсонської міської ради передав цій громаді приміщення собору в безстрокове і безкоштовне користування. Однак вже 26 листопада 1945 р. до уповноваженого у справах православної церкви при уряді УРСР тов. П. Ходченка місцева влада в особі уповноваженого у справах руської православної церкви при Херсонському облвиконкомі тов. А. Салміна звернулася з проханням про ліквідацію парафіяльної общини цього собору і передачу будівлі в розпорядження Херсонського облвиконкому, який у свою чергу розпорядився

передати останню Обласному комітету у справах фізкультури і спорту для використання під «Палац фізкультури». Центральна влада схвалила це рішення [3, арк. 16, 19-19зв., 31].

Отже, Свято-Успенський собор увійшов у радянський історичний період одним із найвеличніших і найбагатших храмів Південної України, однак під впливом атеїстичної політики припинив існувати як храм і почав використовуватися в якості спортивної зали.

Із здобуттям Україною незалежності розпочалося відродження багатьох українських храмів, які припинили своє існування в радянські роки. Цей процес не оминув будівлю Свято-Успенського собору, яку у вересні 1993 р. повернули громаді, статут якої був зареєстрований ще 15 листопада 1991 р. Однак через відсутність коштів відновлення храму просувалося повільно і розтяглося на кілька етапів.

Перший етап відновлення храму розпочався в 1993 р. і охарактеризувався проведенням низки оздоблювальних робіт усередині храму та початком проведення в ньому регулярних богослужінь.

25-28 серпня 1998 р., за благословення єпископа Херсонського і Таврійського Іова відбулися урочистості з нагоди 200-ліття освячення Успенського собору. 26 серпня того ж року, після божественної літургії, було здійснено перепоховання останків вікарних єпископів Миколая (Заркевича) та Далмата (Долгополова), у зв'язку із тим, що могили єпископів, які знаходилися в Миколаївському боковому вівтарі собору, на початку 1930-х років були пограбовані та залиті бетоном [23].

На другому етапі в 2001 р. завдяки виділенню Херсонською обласною радою першої суми в розмірі 200 тис. грн. силами БМУ «Промбуд-3» було зміцнено внутрішні арочні зводи, шунтовано та укріплено стіни, зупинено розповзання коробки храму, забетонowano підлогу, демонтовано старий та споруджено новий барабан куполу. А в 2005 р. було встановлено центральний купол з хрестом [24].

На третьому етапі було відновлено дзвіницю собору. 17 грудня 2006 р. на неї було піднято вісім нових дзвонів, відлитих на Донецькому металургійному заводі.

Найбільший дзвін важив 1 600 кг, найменший – 10 кг. Дзвони прикрасили барельєфами ікон і візерунками, а головний дзвін опоясав напис: «Сия звонница отлита по благословению митрополита Донецкого и Мариупольского Иллариона для Свято-Успенского кафедрального собора города Херсона». 19 січня 2007 р. 2,5-метровий позолочений купольний хрест було поставлено на 11-метровий шпиль [25].

Четвертий етап відновлення собору розпочався в 2012 р. з будівництва за пожертви парафіян нової огорожі храму, відновлення історичного входу в храм зі сторони вул. Жовтневої революції і завершенням оздоблювальних робіт усередині храму, з нагоди святкування великого церковного та храмового свята Успіня Святої Богородиці. В цей день, 28 серпня 2012 р. архієпископ Херсонський і Таврійський Іоанн освятив центральну частину храму, вручив настоятелю Успенського собору архімандриту Олексію високу нагороду від голови Української православної церкви митрополита Володимира – другий наперсний хрест з прикрасами та подарував собору ікону Успіня Пресвятої Богородиці [26].

Всього ж на реконструкцію собору, починаючи з 2001 р. було витрачено біля 4,5 мільйонів бюджетних коштів, з яких понад 1 мільйона 200 тисяч – з міського бюджету, 235 тисяч – з обласного, більше 2 мільйонів – з держбюджету й мільйон гривень було виділено з цільового фонду, спеціально створеного для відновлення собору в міському бюджеті Херсона [27].

Незважаючи на те, що проектні роботи з реконструкції собору на сьогодні виконані лише на 80 %, він уже кілька років є одним із найважливіших духовних центрів релігійної громади як міста Херсона, так і всієї Херсонської області. Наприклад, віруючі люди приходять до собору вклонитися та помолитися чудотворній іконі Божої матері «Благодатне небо», іконі великомучениці Варварі та її мощам, іконі Святителя Миколая тощо.

Важлива подія в житті Свято-Успенського собору відбулася з 11 по 19 лютого 2012 р., – в ньому перебували мощі Блаженної Матрони Московської. Ця подія привернула до храму небачену до цього часу кількість парафіян. Настоятель храму отець Олексій пояснив це тим, що попри панування меркантильності

в сучасному світі, люди тягнуться до світлого і духовного, прагнуть навчитися у Св. Матрони добрим справам, попросити у неї благодаті [28].

Отже, у період незалежної України Свято-Успенський собор відновив свою діяльність і став одним із найважливіших центрів духовного життя як міста Херсона, так і всього таврійського краю. І незважаючи на те, що реконструкція собору ще триває, він вже привертає до себе все більшу і більшу увагу мирян.

Відродження православ'я в наші дні торкнулося не лише Свято-Успенського собору. За даними сектору у справах релігій та національностей управління з питань внут-

рішньої політики та зв'язків з громадськістю Херсонської облдержадміністрації на 1 січня 2012 р. в Херсоні та його передмісті діє 55 православних громад, а в Херсонській області – 485 громад та чотири монастирі. Загалом в Україні станом на 1 січня 2010 р. існувало 17 974 православні організації [29].

Таким чином, Свято-Успенський собор міста Херсона пройшов у своєму історичному шляху як період піднесення і розквіту, так і період занепаду і забуття, а в наші дні він переживає період другого народження та відновлення своєї діяльності. Незважаючи на таку складну долю, цей храм завжди привертає до себе увагу віруючих людей і користується їхньою повагою та відданістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тригуб Олександр Петрович. – Миколаїв, 2000. – С. 42.
2. Храмы города Херсона // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – 15 октября (№ 20). – С. 569.
3. Держархів Херсонської обл., ф. Р-3727, оп. 1, спр. 82.
4. Пиворович В. Б., Дяченко С. А. Улицами старого Херсона. Илл. прил. к журн. «Летопись Причерноморья» / В. Б. Пиворович, С. А. Дяченко. – Херсон : МЧП «Штрих», 2002. – С. 114, 494
5. Историческое описание Херсонского Успенского собора // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – 15 сентября (№ 18). – С. 494-499.
6. Водотика С. Г. Історія Херсонщини : [навч. посібник] / С. Г. Водотика, Є. Г. Сінкевич. – Херсон : Айлант, 2003. – С. 128.
7. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 22 мая (№ 2061). – С. 3.
8. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 1 марта (№ 1997). – С. 3.
9. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 28 мая (№ 2064). – С. 3.
10. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 1359.
11. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 690.
12. Цыпин Владислав, протоиерей. История русской церкви 1917-1997. Кн. 9 / Владислав Александрович Цыпин. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1917. – С. 71.
13. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : ВД «Школа», 2007. – С. 353.
14. Из'ятие церковных ценностей // Херсонский коммуналь. – 1922. – 9 мая (№ 103). – С. 2.
15. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, Спр. 711.
16. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов / Михаил Сергеевич Корзун. – Минск : Беларусь, 1984. – С. 40.
17. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 2, спр. 69.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 5, оп. 1, спр. 1052.
19. Кухар-Онышко Н. А. Из вечности звонят колокола... / Н. Кухар-Онышко, В. Пиворович // Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика. – Херсон, 2001. – № 5. – С. 1.
20. Скороход А. Как большевики заставили «замолчать» колокола Херсона // Гривна (Херсон). – 2003. – 4-6 марта (№ 10(426)). – С. 13.
21. Горностаев Е. Страницы истории православных церквей Херсона // Площадь свободы (Херсон). – 1995. – 26 августа (№ 2(2)). – С. 5
22. Одинцов М. Хождение по мукам / Михаил Иванович Одинцов / М.Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 7. – С. 56-57.
23. Храмы Херсона / под. ред. архиепископа Херсонского и Таврического Иоанна. – Херсон : Б.и., 2012. – С. 4.
24. Восстановим храм – возродим город // Новый день (Херсон). – 2001. – 27 грудня (№ 4473). – С. 4.
25. Восемь колоколов поднято на Свято-Успенский собор // Херсон маркет-плюс. – 2006. – 22-28 декабря (№ 49 (49)). – С. 2.
26. Тюрина О. Возвращение к храму / О. Тюрина // Субботний Выпуск. – 2012. – 31 августа (№ 36 (564)). – С. 5.
27. Сыроватко Л. Святое дело / Л. Сыроватко // Субботний Выпуск. – 2012. – 8 июля (№ 24 (552)). – С. 3.

28. Підгородецька Т. З молитвами – до святої Матрони / Т. Підгородецька // Новий день (Херсон). – 2012. – 23 лютого (№ 7 (324)). – С. 3.
29. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – № 1-2 (119-120), 2011. – С. 4.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

© О. Б. Татарченко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2012